

Khai thác hình ảnh trong sách giáo khoa môn Lịch sử lớp 10 để tổ chức dạy học theo hướng phát triển năng lực học sinh

Trương Trung Phương*

*TS. Trường Đại học Sư phạm - Đại học Đà Nẵng

Received: 27/4/2024; Accepted: 02/5/2024; Published: 10/5/2024

Abstract: Implementing the 2018 General Education Program, textbooks for History subject grade 10 at the high school level are compiled according to the orientation of developing student qualities and abilities with the image channels are identified as the main line in the lesson content besides text channels, questions and learning-oriented tasks for students. The research proposes a number of measures to exploit and use image channels in the 10th grade history textbook to organize teaching activities that will contribute to realizing the goals of the new general education program.

Keywords: History, competence, image, high school, history book

1. Mở đầu

Lịch sử (LS) là môn học bắt buộc ở cấp THPT có sứ mệnh hình thành và phát triển ở HS năng lực LS, qua đó góp phần hình thành, phát triển các phẩm chất chủ yếu và năng lực chung được xác định trong Chương trình giáo dục phổ thông 2018. Với tầm quan trọng đặc biệt của môn học, hoạt động dạy học lịch sử (DHLS) được thực hiện theo định hướng chủ đạo là tích cực hóa hoạt động học tập của HS. Trọng tâm của phương pháp dạy học tích cực là việc giáo viên (GV) thông qua nhiều cách khác nhau tổ chức, hướng dẫn để HS nhận diện, khai thác các nguồn sử liệu, bao gồm sử liệu trực quan (hiện vật, tranh ảnh, bản đồ...), từ đó tái hiện quá khứ, nhận thức LS, tư duy khoa học và vận dụng kiến thức LS vào thực tiễn. Vì thế, việc nghiên cứu, phân loại, đề xuất phương pháp khai thác, sử dụng kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 cấp THPT để tổ chức dạy học có ý nghĩa về mặt khoa học và thực tiễn.

2. Nội dung nghiên cứu

2.1. Phân loại kênh hình trong Sách giáo khoa môn Lịch sử lớp 10 cấp trung học phổ thông

Xuất phát từ quan điểm và các góc độ tiếp cận khác nhau, kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 được các nhà nghiên cứu phân loại theo nhiều cách:

Thứ nhất, căn cứ vào chức năng, kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 được phân chia thành 4 nhóm, bao gồm: minh họa, cung cấp thông tin, vừa minh họa vừa cung cấp thông tin và hỗ trợ HS luyện tập, thực hành.

Nhóm minh họa cho kênh chữ thường được bố trí song song hoặc ngay phía dưới kênh chữ nhằm củng cố tính vững chắc về mặt thông tin được đề cập

trong phần kênh chữ. Nhóm cung cấp thông tin và nhóm vừa cung cấp thông tin vừa minh họa chiếm số lượng lớn, nội dung phong phú và hình ảnh cụ thể, rõ nét nên trong quá trình tổ chức dạy học GV có thể sử dụng để làm dẫn chứng để khắc sâu kiến thức cho HS hoặc tổ chức cho HS tìm tòi, khai thác, chiêm lĩnh các thông tin ẩn bên trong các hình ảnh qua đó làm giàu thêm nội dung bài học, kích thích trí tưởng tượng, hứng thú học tập đồng thời phát triển năng lực HS. Nhóm hình có chức năng hỗ trợ HS luyện tập và thực hành LS bao gồm lược đồ, niên biểu, bảng số liệu, sơ đồ... thường được GV sử dụng để tổ chức cho HS tái hiện không gian, diễn biến của các sự kiện LS hoặc khái quát nội dung kiến thức đã học theo cách cô đọng nhất.

Thứ hai, căn cứ vào tiến trình dạy học, kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 được phân chia thành 3 nhóm: mở đầu, khám phá kiến thức mới và luyện tập, thực hành.

Nhóm mở đầu bài học khá phong phú về nội dung thể hiện, đa phần đều mang những điểm chung về chất lượng, tính hấp dẫn và tính định hướng nội dung bài học khi kết hợp với phần kênh chữ. Nhóm khám phá kiến thức mới chiếm số lượng lớn, phong phú về hình thức, đa dạng về thông tin thể hiện, các hình ảnh thuộc nhóm này vừa thực hiện chức năng minh họa vừa là nguồn tri thức quan trọng để GV và HS khai thác, sử dụng trong quá trình dạy - học. Nhóm hình ảnh thuộc hoạt động luyện tập, thực hành bao gồm các lược đồ, sơ đồ, niên biểu..., thường được bố trí chủ yếu ở hoạt động luyện tập, thực hành, đi kèm với các hình ảnh thuộc nhóm này là các câu hỏi, hướng dẫn thực hiện nhiệm vụ.

Thứ ba, căn cứ vào nguồn gốc xuất hiện, kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 có thể được phân chia thành: nhóm tạo hình và nhóm quy ước. Nhóm tạo hình gồm: hình vẽ, hình chụp, mô hình... có nhiều ưu thế trong việc tạo biểu tượng về thời gian, không gian, nhân vật LS một cách cụ thể, sinh động và tương đối chân thực, một số hình ảnh thuộc nhóm này có giá trị như một tư liệu LS. Nhóm quy ước gồm: lược đồ, bản đồ, sơ đồ, bảng so sánh, niên biểu... đem đến cho HS những hình ảnh mang tính tượng trưng, giúp HS có thể nhanh chóng khái quát diễn biến, kết quả các sự kiện LS, sự phát triển kinh tế - xã hội... của một hoặc một số quốc gia, khu vực.

Ngoài ra, căn cứ vào nội dung thông tin của hình ảnh, kênh hình trong SGK môn LS lớp 10 cũng có thể được phân chia thành: hình ảnh về các di tích, địa danh, nhân vật LS...

2.2. Biện pháp khai thác kênh hình trong Sách giáo khoa môn Lịch sử 10 để tổ chức dạy học phát triển năng lực học sinh

2.2.1. Khai thác và sử dụng kênh hình về các loại hiện vật lịch sử

Hiện vật là một loại tư liệu gốc rất có giá trị để GV và HS tái hiện các sự kiện, hiện tượng LS. Tuy nhiên, chúng thường được lưu giữ ở trong các trung tâm lưu trữ, viện bảo tàng hoặc tại các di tích nên việc khai thác, sử dụng để tổ chức dạy học gặp nhiều khó khăn. Trên thực tế, HS thường chỉ được tiếp cận hiện vật LS thông qua hình ảnh về nó ở trong SGK. Hình ảnh về hiện vật trong SGK môn LS lớp 10 chiếm đa số và rất đa dạng nội dung thông tin như: hình ảnh lăng mộ, cung điện, bia đá, tượng, phù điêu, đồ dùng sinh hoạt,... Để có thể khai thác hiệu quả hình ảnh về hiện vật trong SGK, giúp HS có thể hình dung được những nét chung nhất, điển hình nhất về hiện vật, từ đó có những nhận xét, đánh giá chính xác về các sự kiện, hiện tượng LS, GV cần có biện pháp phù hợp.

Theo cách tiếp cận truyền thống, GV có thể kết hợp miêu tả và đặt câu hỏi để HS biết được những thông tin khái quát về hiện vật trong hình ảnh như: người tạo ra, người sử dụng, thời đại, trình độ chế tác/xây dựng... Thực hiện theo cách này giúp GV kiểm soát tiến trình dạy học theo kịch bản thời gian và nội dung song hiệu quả phát triển năng lực HS sẽ phần nào bị hạn chế.

Theo cách tiếp cận hiện đại, GV giữ vai trò là người tổ chức, điều khiển, định hướng hoạt động học, HS chủ động, trực tiếp kiến tạo kiến thức cho bản thân khi tham gia vào các hoạt động học tập. Việc này vừa có tác dụng kích thích tính chủ động,

tích cực, tạo hứng thú học tập vừa góp phần phát triển các năng lực chung và năng lực chuyên biệt của môn LS. Gợi ý cách tổ chức thông qua ví dụ về khai thác hình 14. La bàn (Bài 4. Khái niệm văn minh. Một số nền văn minh phương Đông thời cổ - trung đại) SGK môn Lịch sử lớp 10 (Bộ sách Cánh Diều) như sau:

Trước hết, GV hướng dẫn cho HS quan sát, đặt và trả lời các câu hỏi liên quan đến hiện vật ở trong hình ảnh như:

+ Hiện vật do ai tạo ra? tạo ra vào thời gian/khoảng thời gian nào? tại sao nó được tạo ra? ai là người sử dụng nó? nó được sử dụng vào việc gì? ở đâu? và khi nào?

+ Hiện vật cho chúng ta biết được điều gì về trình độ/kỹ thuật/công nghệ thời điểm nó được tạo ra? Hiện vật giúp chúng ta biết được điều gì về đời sống/vị trí xã hội/ lĩnh vực hoạt động của những đối tượng sử dụng nó?

+ Kết nối với internet để xác định địa điểm hiện đang lưu giữ hiện vật và sưu tầm các hình ảnh về sự thay đổi về mặt hình thức của La bàn từ khi xuất hiện cho đến nay; Xây dựng bài thuyết minh về hiện vật và giới thiệu hiện vật đó đến thầy, cô và bạn học.

Tiếp theo, GV tổ chức cho HS thảo luận cặp đôi/nhóm để đối sánh, chính xác hóa nội dung đã tìm hiểu và tiến hành chia sẻ những điều đã thu nhận được. *Cuối cùng*, GV nhận xét đánh giá kết quả thực hiện nhiệm vụ của HS, sử dụng hình ảnh trong SGK hoặc kết hợp với máy chiếu để phóng to hình ảnh của hiện vật, tích hợp tư liệu thành văn để phân tích, làm rõ những vấn đề liên quan đến hiện vật nhằm giúp HS hình dung rõ hơn về hình thức, giá trị sử dụng cũng như giá trị LS của nó đối với nhân loại.

Ngoài ra, GV có thể khai thác nội dung thông tin ở trong các hình ảnh để tổ chức hoạt động kiểm tra, đánh giá thường xuyên hoặc định kì kết quả học tập của HS. *Ví dụ*, GV sử dụng hình 2. Bảng chữ số của người Ai Cập cổ đại, trang 23, SGK môn LS lớp 10 (Bộ sách Kết nối tri thức với cuộc sống) để thiết kế thành một nội dung đánh giá sau khi dạy Bài 4. Khái niệm văn minh. Một số nền văn minh phương Đông thời cổ - trung đại, nội dung câu hỏi/nhiệm vụ cụ thể như sau: *Dựa vào Bảng chữ số của người Ai Cập cổ đại (hình 2, trang 23, SGK LS lớp 10) Bộ sách Kết nối tri thức với cuộc sống, hãy viết lại các số sau: 12, 25, 50, 149, 1163... bằng chữ số tượng hình của người Ai Cập cổ đại.*

2.2.2. Khai thác và sử dụng kênh hình là bản đồ lịch sử

Bản đồ LS là phương tiện dạy học thuộc nhóm đồ dùng trực quan quy ước được sử dụng phổ biến trong DHLS ở trường phổ thông, giúp GV và HS xác định địa điểm diễn ra các sự kiện LS trong thời gian và không gian cụ thể.

Thông thường GV sẽ tiến hành khai thác, sử dụng bản đồ LS theo các bước sau:

- Bước 1: GV hướng dẫn HS quan sát bản đồ, xác định nội dung, phạm vi thể hiện (ranh giới), đọc chú giải các kí hiệu của bản đồ.

- Bước 2: GV nêu nhiệm vụ và hướng dẫn HS thực hiện nhiệm vụ.

- Bước 3: HS báo cáo kết quả thực hiện nhiệm vụ đã được giao sau khi nghiên cứu bản đồ và lắng nghe phần nhận xét, bổ sung của các HS khác.

- Bước 4: GV nhận xét, chỉnh xác hóa sản phẩm của HS.

Cách làm như trên không sai về quy trình song chưa phát huy được hết giá trị của bản đồ cũng như chưa thực sự kích thích được hứng thú học tập của HS. Để sử dụng bản đồ LS hiệu quả, GV có thể thực hiện theo gợi ý sau:

Trước hết, GV cần chia cách khai thác, sử dụng bản đồ LS thành 2 giai đoạn: giai đoạn trước khi lên lớp và giai đoạn khám phá kiến thức mới.

- *Giai đoạn trước khi lên lớp*: GV cần xác định loại bản đồ, tính chất quan trọng và tác động của nó đến mục tiêu, nội dung bài học; tìm hiểu nội dung kiến thức được thể hiện trên bản đồ để từ đó dự kiến các câu hỏi/ nhiệm vụ, phương pháp khai thác, sử dụng hiệu quả; GV giao cho HS tìm hiểu các thông tin liên quan đến bản đồ như: thời gian, không gian, nội dung sự kiện được bản đồ thể hiện; phân biệt các kí hiệu trong trên bản đồ...

- *Giai đoạn khám phá kiến thức mới*: Trong quá trình dạy học, ở những thời điểm hợp lí, GV khai thác bản đồ LS để tổ chức hoạt động học tập cho HS.

Bước 1: GV tổ chức cho HS quan sát bản đồ LS trong SGK, tìm hiểu tên gọi, tỉ lệ và các kí hiệu trên bản đồ thông qua việc đặt một số câu hỏi như: *Bản đồ hiển thị khoảng thời gian nào? Khu vực/ địa danh nào được thể hiện trên bản đồ? Bản đồ thể hiện nội dung gì? Phần chú giải của bản đồ gồm những kí hiệu nào?*

Trả lời các câu hỏi trên sẽ giúp HS bước đầu nhận thức được nội dung thể hiện của bản đồ, tập trung chú ý để khai thác thông tin, chuẩn bị tâm thế cho các nhiệm vụ tiếp theo.

Bước 2: GV tổ chức cho HS kết hợp nghiên cứu nội dung SGK, có thể tìm hiểu mở rộng ra các nguồn

tư liệu liên quan để thực hiện một số nhiệm vụ như: tường thuật diễn biến trận đánh/chiến dịch/sự kiện...; phân tích tác động của điều kiện tự nhiên đến các sự kiện LS; giải thích lí do sự kiện LS diễn ra ở nơi này mà không phải nơi khác; so sánh không gian diễn ra sự kiện LS trong quá khứ và hiện tại...

Bước 3: GV tổ chức cho HS báo cáo kết quả và cho những HS khác bổ sung, góp ý.

Bước 4: GV nhận xét, chỉnh xác hóa nội dung thông tin cũng như sản phẩm của HS. Đối với nhiệm vụ tường thuật diễn biến các sự kiện LS, GV cần tổ chức cho nhiều HS khác nhau có cơ hội được thực hành trực tiếp trước cả lớp nhằm rèn luyện thêm về khả năng thể hiện ngôn ngữ nói, ngôn ngữ hình thể, phong cách báo cáo và kết hợp các nguồn tư liệu để trình bày một vấn đề LS cụ thể.

Ngoài chức năng minh họa hoặc cung cấp thông tin, bản đồ trong SGK môn LS lớp 10 còn có thể được GV sử dụng cho mục đích kiểm tra, đánh giá kết quả học tập của HS. Để kiểm tra việc tự học của HS, GV có thể yêu cầu HS thực hiện một số nhiệm vụ như: tường thuật lại sự kiện LS trên bản đồ, phân biệt các kí hiệu trên bản đồ... Đối với hoạt động kiểm tra thường xuyên hoặc định kì, GV có thể khai thác, sử dụng bản đồ để thiết kế thành các dạng đề kiểm tra. Ví dụ, GV khai thác hình 12.1. *Lược đồ khu vực Bắc Bộ và Bắc Trung Bộ, địa bàn của quốc gia Văn Lang - Âu Lạc thời cổ đại* để thiết kế thành một đề kiểm tra như sau: Quan sát hình 12.1. *Lược đồ khu vực Bắc Bộ và Bắc Trung Bộ, địa bàn của quốc gia Văn Lang - Âu Lạc thời cổ đại* và thực hiện nhiệm vụ sau: (1) Khái quát phạm vi lãnh thổ của quốc gia Văn Lang - Âu Lạc thời cổ đại; (2) Phân tích những ảnh hưởng của vị trí địa lí và điều kiện tự nhiên đến sự hình thành nền văn minh Văn Lang - Âu Lạc.

3. Kết luận

Hiện nay, SGK môn LS lớp 10 cấp THPT được biên soạn theo định hướng phát triển năng lực HS, trong đó kênh hình kết hợp với kênh chữ tạo thành nội dung chính của từng bộ sách. Hình ảnh được lựa chọn, đưa vào SGK rất đa dạng về loại hình và phong phú về nội dung thông tin thể hiện đòi hỏi người GV trong quá trình dạy học phải nhận thức đúng vị trí, ý nghĩa của kênh hình để có thể lựa chọn, sử dụng một cách hợp lí tích cực hóa hoạt động học và góp phần phát triển năng lực HS. Trong quá trình khai thác và sử dụng kênh hình để tổ chức hoạt động học tập cho HS, GV cần tăng cường tích hợp đa dạng các phương pháp dạy học, kĩ thuật dạy học mới, hiện đại để

(Xem tiếp trang 41)